

ATLASUL LINGVISTIC AL DIALECTULUI AROMÂN, BAZĂ PENTRU CERCETAREA RAPORTURILOR AROMÂNNO-ALBANEZE

CĂTĂLINA VĂTĂȘESCU

Ne propunem în cele ce urmează să continuăm prezentarea datelor¹ pe care le oferă *Atlasul lingvistic al dialectului aromân* (= ALAR)² asupra raporturilor lexicale și semantice dintre dialectul aromân și limba albaneză. Ne interesează cu precădere concordanțele semantice dintre cele două idiomuri.

1. Despre o serie de elemente din latină, moștenite de aromână și împrumutate de albaneză, care prezintă sensuri apropiate sau identice, se poate presupune că au evoluat semantic sau că și-au consolidat sensurile asemănătoare datorită vecinătății dintre aromâni și albanezi.

1.1. Frecvența cu care verbul *alag* (< lat. **allargare*, Papahagi DDA²) apare cu sensul „je vais, je marche” ca sinonim al verbului *imnu* (< lat. *ambulare*, Papahagi DDA²)³ s-ar putea explica și prin corespondența cu perechea de verbe din albaneză: *largoj* „a îndepărta” (refl. *largohe*) „mă îndepărtez, plec”, derivat în albaneză de la *larg* adv. „departe”, împrumut din latină⁴ și *ik* „a pleca, a merge” (de origine autohtonă)⁵. Hasdeu EMR s.v. *alerg* arată că și în dacoromână pentru *alerg* se pot găsi contexte în care este sinonim cu *merg* și *umblu*. Harta 220 *Umblu* din ALAR arată că *alag* este folosit singur în răspunsurile primite în două puncte de grai fărșerot din Albania (Fier, anchetă din 2008 și Dúcasi, anchetă din 2002) și alături de *imnu* în Pleasa (grai fărșerot; în răspunsul unui subiect ocazional; anchetă din 1968). *Aal'g^u* e singurul răspuns primit în două localități din Grecia, în grai

¹ Vezi Vătășescu 2015: 254–259, articol în care am atras atenția asupra inventarului și repartiției elementelor lexicale albaneze intrate în dialectul aromân, așa cum apar prezentate pe hărțile acestui prim volum al atlasului elaborat de N. Saramandu.

² Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, volumul I, Editor: Manuela Nevaci, București, Editura Academiei Române, 2014, LIII + 470 p. + 60 ilustrații + două hărți generale.

³ Papahagi trimite la expresia drom. *a-și găsi alargul*, de la care derivă verbul *a alerga*, Pușcariu 1943: 285.

⁴ Pentru comparația între drom. *a alerga* și alb. *largoj* vezi CDDE, nr. 952.

⁵ Pentru bibliografia explicațiilor etimologice vezi Orel 1998: 154; este foarte probabil un cuvânt autohton; lipsește la Demiraj 1997.

pindean (Vendiște⁶, anchetă din 1998 și Guduvazda, 1988) și este adăugat, alături de *imnu* din răspunsul informatorului chestionat sistematic, de un subiect ocazional în Túrria (grai pindean, anchetă din 1991). Tot în Grecia, *alag* apare alături de *imnu* în vorbirea aceluiasi subiect și nu a doi subiecți diferiți, în localitățile de grai pindean Livádi Olimpou (anchetă din 1984) și Porói de Sus (anchetă din 1967). În Bujdóva, localitate din Bulgaria (grai grămostean, 1979), găsim *alác*⁷ în răspunsul ocazional, adăugat celui dat de informatorul obișnuit, care folosește *imnu*. Din cele 61 de puncte anchetate, în nouă apare *alag*. Ținând seama de răspunsurile obținute pentru atlas, menținerea utilizării, chiar cu frecvență destul de scăzută, a verbului *alag*⁸ cu sensul „plec, merg, umblu”⁷ s-ar putea explica și prin existența corespondenței cu albaneza.

1.2. Atlasul indică pe hărțile 57 *Fățã* (visage) și 58 *Obraz* (joue) o interesantă concordanță cu albaneza. Termenul pe care aromâna l-a moștenit din latină (*față*) și cel pe care albaneza l-a împrumutat din latină (*faqe*) au constant sensul „obraz” (vezi harta 58 „obraz”). Deși folosiți și cu sensul „visage”, atât arom. *față* cât și alb. *faqe*⁸ sunt concurați de sinonime. Urmărind harta 57, se poate observa că răspunsurile cuprind destul de frecvent – în loc de *față* – *prósup*⁹, *suráte*, *gruń*¹⁰, *bazarétã*⁹. În Papahagi DDA² nu apare cu evidență structura semantică a cuvântului. Sensul „obraz” nu este glosat și este greu de determinat concurența cu cele două sinonime la care se face trimitere, *prósup* și *suráte* (sinonimia cu *gruń*¹¹ nu este indicată, deși cuvântul este glosat, iar *bazarétã* lipsește din dicționar). De reținut și situația de pe cele două hărți (58 și 59), care se referă la „joue”: pentru „obraz” se răspunde aproape compact, indiferent de grai, cu termenul *față* (totuși, în punctul 58, Selenița: *fățã nastânga*, *fățã nandrecãpta* și, la fel, în pc. 24, Corcea, grai fărșerot, notat în comentariile necartografiate, ALAR: 443; în pc. 59, Andon Poçi din Albania: *únã parti di fațã*, *dáu părțã di fațã* și, la fel, în pc. 18, Nijopole, Macedonia, grai fărșerot, notat în comentariile necartografiate, ALAR: 443; în pc. 36 Aminciu, din Grecia: *gumitate di fățã*), iar pentru „bucă obrazului”, pe harta 59, în răspunsurile primite apare aproape constant *bucã*. Excepție fac localitățile din Albania și cele din Macedonia și Grecia aflate la granița cu Albania, unde se răspunde *bulçiiã*, *mbulçie*, cuvânt împrumutat din alb. *bulçi* „bucă obrazului”¹⁰: în graiul fărșerot (13. Beala de Sus, Macedonia¹¹, 14. Beala de Jos, Macedonia,

⁶ Ar fi interesant de stabilit originea toponimului care pare a fi format dintr-o bază (*vend* „loc”) și un sufix (*-isht, -e*) de proveniență albaneză; un apelativ *vendishte* (*vendishie*), care să fi fost la baza toponimului, nu apare, însă, în dicționarele explicative albaneze, iar în prezentarea localității (nr. 44, p. XLVII) este consemnată întâi varianta *Verdiște* (un derivat de la *verde?*).

⁷ Caragiu 1997, s.v. *alergat*: *easti omu multu alâgatu, tu tutã lumea* „este om umblat, în toată lumea”; *doamnă alâgatã* „doamnă umblatã [în lume]”.

⁸ FS 1980 s.v. *faqe* dă ca prim sens „obraz”, iar sensul „față” îl consideră colocvial.

⁹ Răspuns primit în punctul 37, Diviaca, grai fărșerot din Albania, anchetă din 1999.

¹⁰ Çabej 1976: 362 consideră termenul greu de explicat etimologic, dar îl apropie de *bulç* „burtă, umflătură”.

¹¹ În note (ALAR: 443) este consemnată și sintagma: *umplu bulçiiã* „umplu buca obrazului”; propoziția corespunde alb. *mbush bulçitë* „umplu bucele obrazilor” (FS 1980, s.v. *bulçi*).

18. Nijopole, Macedonia, 20. Gramaticova de Sus, Grecia, 23. Pleasa, Albania, 24. Corcea, Albania, 25. Cândrova, Grecia, 37. Diviaca, Albania, 38. Fier, Albania, 58. Selenița, Albania), în graiul gabrovean (21. Nícea, Albania, 22. Greava, Albania), în graiul grămostean (27. Vlahoclisura, Grecia). Papahagi DDA² are numai adjectivul *bučicós* cu varianta *bulčicós* „plin, cărnos (despre față)”, pe care îl compară cu alb. *bullçi* „mascellare”¹². Atlasul documentează, astfel, răspândirea unui împrumut neînregistrat în dicționarul lui Tache Papahagi și dovedește o legătură strânsă între aromână și albaneză în vocabularul referitor la „față” și „obraz”.

1.3. Capidan 1922: 511 include denumirea *merlu di față* printre calcurile de sens și de construcție pe care aromâna le face după albaneză. Se îndoiește, totuși, de această explicație, din două motive: în *Dicționarul* lui Daniil lipsește expresia albaneză corespunzătoare, *mollë e faqesë*, ceea ce ar însemna că în graiul albanez din zona Moscopole nu exista; expresii asemănătoare sau identic construite există în limbile romanice (de ex. fr. *pomette*), ceea ce ar proba că e vorba de o metaforă general romanică¹³. Apariția în toate cele 61 de puncte anchetate pentru ALAR (vezi harta 60, *Umărul obrazului*) – și nu o pe o arie limitată la zona Albaniei și regiunile vecine – a sintagmei *mer^u di fățâ* este o dovadă în plus, importantă, că este vorba de o corespondență și nu de o influență semantică a albanezei¹⁴. Aici trebuie adăugate răspunsurile de pe harta 190, *Podul palmei*. În albaneză, denumirea pentru această parte anatomică este derivatul diminutival de la termenul *mollë* „măr”, *mollëzë* „merișor”, care se folosește și pentru umărul obrazului: *mollëza e pëllëmbës* (mărul (merișorul) palmei), *mollëza e gishtave* (merișoarele degetelor), utilizat și absolut, *e prek me mollëza* „îl atinge cu merișoarele”. Răspunsurile notate pe h. 190 sunt unitare: *mér^u di pálmâ* și, mai rar, *mër^u di la mână*. Ele dovedesc o concordanță între dialectul aromân și albaneză, întărită de metafora inițială *merlu di față*, *mollë e faqesë*; se poate presupune că în aromână, după modelul albanezei, este completată perechea. De reținut că în punctele de grai fărșerot (14. Beala de Jos, Macedonia, anchetă în 1974, 25. Cândrova, Grecia, 1967, 55. Moscopole, Albania, 2011) și grămostean (8. Papaceair, Bulgaria, 1979)

¹² Nu este exclus ca varianta *bučicos* să se explice prin apropierea de *bucă*. Çabej 1976: 362 preia datele din Papahagi și nu observă nici el pătrunderea în aromână și a termenului de bază. De reținut existența dialectală în albaneză a unui adjectiv care trebuie să fi stat la baza adjectivului din aromână: *bulçik* „bucălat”, *i bulçikët* „(despre fructe) foarte copt” (Çabej, *loc. cit.*). Interesant este, de asemenea, sensul secundar, colocvial al cuvântului albanez: „îmbucătură, înghițitură, cantitatea de aliment sau de lichid pe care o cuprinde o parte a gurii” (FS 1980 s.v.). Aceleași sensuri, moștenite din lat. *bucca*, le are arom. *bucă*, *bucă* (Papahagi DDA², Caragiu 1997, s.v. *bucă*).

¹³ Nu trebuie uitat, însă, faptul că lat. *melum* (*malum*) s-a păstrat numai în română și albaneză, iar. lat. *pomus*: *poma*, conservat în celelalte limbi romanice cu sensul „măr”, a dezvoltat, tot numai în română și albaneză, sensul general „fructă”. Așadar, metafora s-a realizat în aromână și în albaneză cu material lexical diferit față de limbile romanice.

¹⁴ Pentru corespondența dintre alb. *mollët e faqeve*, cu diminutivul *mollëzat* (*e faqeve*), și drom. *merele obrazului* (= uimerii obrazilor, pomeții), arom. *mearile di fățâ* vezi Brâncuș 1999, nr. 152.

se răspunde chiar cu *mérлу di pulicár*, *mépu di pulicáp^u*, *mépu-a pulicápu*, *mérлу di pălicár^u*, care corespunde alb. *mollëza e gishtave* (= merişoarele degetelor).

2. O altă categorie de concordanțe este formată din evoluții semantice asemănătoare sau identice ale unor termeni de origini diferite în aromână și albaneză, dar referitori la aceleași obiecte.

2.1. Harta 256 *Febră* prezintă, pe o arie cuprinzând parțial Albania, Macedonia, Bulgaria și Grecia (în apropierea Salonicului), o rețea destul de strânsă de răspunsuri în care este utilizat termenul *foc*, pl. *fócăriⁱ*, *fócurⁱ* (la care am adăuga și punctele în care s-a răspuns cu *căldură*, *căldúrⁱ*). Papahagi DDA² menționează utilizarea la plural, *focuri*, ca având sensul „temperatură, febră”. Nicolae Saramandu notează în *Atlas* câteva puncte în care s-a răspuns cu singularul: 7 (Ubovo, Macedonia, grai grămostean, anchetă din 1974), 19 (Livezi, Grecia, grai grămostean, 1967), 58 (Selenița, Albania, grai fărşerot, 1993, 1996). În albaneză, cuvântul *zjarr* „foc” are sensul „febră”, utilizat fiind la singular (așa cum precizează FS 1980). Urmărind materialul pe hartă, observăm că în Albania s-a răspuns cu pluralul *fócări* în Diviaca (pc. 37, anchetat în 1999) și cu singularul la Selenița. În estul Albaniei, către Macedonia, este o zonă compactă formată de *căldură* (sing.) (Greava pc. 22 anchetat în 2007, Pleasa pc. 23 în 1969, Corcea pc. 24 în 1986) și *căldúrⁱ* (pl.) la Nícea (pc. 21, anchetă din 2007). În celelalte puncte din Albania în care s-au primit răspunsuri apar *havră* și *temperatură*. În Macedonia și Bulgaria, mai rar în Grecia, de regulă s-a răspuns cu pluralul *focuri*, *foacări mari* (în graiul grămostean la Blagoevgrad, Razlog, Batac, Bachița, Bujdova – unde s-a folosit și *călduri* –, Şatra, Lopova, Târnova; în graiul fărşerot la Beala de Sus, Beala de Jos, Nijopole, Gramaticova de Sus, Cândrova; în graiul pindean la Turia și în Gopeş și Molovişte). Interesant este faptul că răspunsurile din Albania prezintă o zonă de centru și de vest, în care este folosit *havră*, zonă care este mărginită sus și jos de răspunsul *fócări* și *foc*. *Focuri* (și mult mai rar *foc*) caracterizează Macedonia și Bulgaria, unde nu s-au dat alte răspunsuri. La observații (ALAR: 461), N. Saramandu notează propozițiile explicative: *ârşu tu fócur* „am ars în focuri [= am avut febră mare]”, în pc. 15 (Gopeş, Macedonia), *árdi focu* „arde ca focul”, în pc. 31 (Deniscu, Grecia, grai grămostean), *ári fócuri* „are febră” în pc. 4 (Batac, Bulgaria, grai grămostean), *áre fócur* „are febră” în pc. 14 (Beala de Jos, Macedonia, fărşerot).

2.2. Sintagma *hícatu albu* (cu variantele *hícatu-aţel^u albu*, *albu hícat*, *hícatele aţele albele*), folosită pentru desemnarea plămânului (h. 151) corespunde denumirii din albaneză, unde *mělčí*, termenul propriu pentru „ficat”, apare în sintagma *mělčí e bardhë* (= ficat alb) „plămân”. *Atlasul* arată că în Albania s-a primit ca răspuns unic *hícat albu* în două puncte: Nícea și Greava (grai grabovean, anchete din 2007). În alte șapte puncte s-a dat răspunsul *pălmună*, *plemână* etc. (Diviaca, Fier, Selenița, Pleasa, Moscopole, Corcea, Andon Poçi, toate de grai fărşerot), iar în alte trei (Ducasi, Péştan, Cútali) nu s-au dat răspunsuri. Sintagma *hícatu albu*, corespunzătoare alb. *mělčí e bardhë*, apare și în alte zece puncte din afara Albaniei:

în graiul grămostean, la Blagoevgrad (Bulgaria, anchetă din 1967), Úbavo (Macedonia, anchetă în 1974; aici este al doilea răspuns, după *plămân*, și este obținut la sugestia anchetatorului), Crușova (Macedonia, 1969); în cel fărșerot la Beala de Sus (Macedonia, 1974); în graiul pindean la Porói de Sus (Grecia, 1967), Véria (Grecia, 1974) și Xirolivad (Grecia, 1967), ca și în Gopeș (Macedonia, 1978; primul răspuns a fost *lîcat*, la care subiectul a adăugat *lîcatu ațel^u albulu*) și Moloviște (Macedonia, 1997). Răspunsul *lîcatu albu* apare într-o zonă destul de bine delimitată: estul Albaniei, Macedonia și Bulgaria, Grecia (regiunea Salonicului). În toate celelalte puncte unde s-a răspuns, apare termenul *pălmună* (cu variante). Interesant este faptul că termenul *lîcat* este în aromână moștenit (Papahagi DDA² s.v.), pe când alb. *mëlçi* pare a fi un împrumut mai nou din italiană¹⁵. În albaneză, *mëlçi*, deși este termenul propriu pentru ficat, poate forma o sintagmă paralelă cu adjectivul „negru” pentru a desemna acest organ. Leotti 1937 înregistrează exclusiv cele două sintagme ca denumiri anatomice: *mëlçi e bardhë* (= ficat alb) „plămân”, *mëlçi e zezë* (= ficat negru) „ficat”; utilizarea fără adjectiv lipsește. Situația corespunde celei din meglenoromână: *alb drob* și *negru drob* (informație conținută de hărțile 151 *Plămân* și 179 *Ficat* din ALAR). În aromână, pe harta 179 *Ficat* găsim răspunsul *lîcatu-ațelu lailu* (*lîcat^u lailu*; *lailu lîcatu* etc.) în aceleași două puncte din Albania, Nîcea și Greava, și în aceleași puncte din Macedonia, Bulgaria și Grecia în care pe harta 151 a fost notat răspunsul „ficat alb” pentru „plămân”; lipsește în Veria. Apare, în schimb, în trei puncte noi în care perechea „ficat alb” nu a fost înregistrată: Lopova (Bulgaria, grai grămostean, anchetă din 1967), Beala de Jos (Macedonia, fărșerot, 1974) și Avdela (Grecia, pindean, 1998).

3. Răspunsul *cără di dinț* din localitatea Diviaca (Albania, grai fărșerot, anchetă în 1999) traduce alb. *mishi i dhëmbëve* (= carnea dinților). În celelalte puncte de pe h. 117 *Gingie* se răspunde fie cu singularul, fie, mult mai frecvent, cu pluralul *qînçii*.

4. Prin *Atlasul* său, N. Saramandu aduce fapte care pot lumina corespondențe puțin cercetate până acum între dialectul aromân și albaneză, care presupun influența aromânei asupra albanezei. Harta 61 *Palid, om palid* este omogenă. În toate punctele s-a răspuns cu numele culorii: *galbăn, galbin* (și derivatele *gălbini, gălbănit, gălbinos*). Alb. *i, e gjelbër* (< lat. *galbinus*) are sensul „verde”, în vreme ce *i, e verdhë* (< lat. *viridis*) are sensul „galben”. Aromâna, ca și dacoromâna, continuă cele două adjective din latină cu sensurile proprii: „galben”, respectiv „verde”. De notat, însă, că FS 1980 explică *i, e gjelbër* ca având al doilea sens „albastru, verzui”, sens sub care este inclusă expresia populară *u bë gjelbër në fytyrë* (= s-a făcut galben (palid) la față). Nu poate fi neglijată posibilitatea ca utilizarea frecventă în aromână a descendentului lat. *galbinus* cu sensul „palid” să fi influențat asupra corespondentului alb. *i gjelbër*, adăugându-i sau întărindu-i acest sens.

¹⁵ Etimologia a fost propusă de Meyer EWA: 271–272 și acceptată de Orel 1998: 259.

5. *Atlasul* dovedește că vorbitorii au conștiința legăturilor dintre cele două idiomuri. În observațiile care însoțesc harta 249 *Spital* (ALAR: 249), N. Saramandu notează, de pildă, în pc. 13 (Beala de Sus, Macedonia) că „Subiectul afirmă că ar trebui să folosim termenul care provine din latină, pe care îl folosesc și albanezii: *spital*”, iar pentru pc. 21 (Nîcea, Albania) precizează că „subiectul afirmă că același cuvânt îl folosesc și albanezii” (este vorba de *spital*). Răspunsurile cartografiate dovedesc răspândirea în Macedonia (deci și la Beala de Sus) a împrumutului slav *bólniță*, iar în Albania a neologismului romanic *spital*, recomandat de cei doi subiecți ale căror comentarii sunt notate.

6. În articolul de față ne-am propus să atragem atenția asupra unei serii de corespondențe semantice între aromână și albaneză, pe care așezarea pe hartă a materialului din graiurile aromâne le face evidente. De exemplu, hărțile despre *față*, *obraz*, *buca obrazului*, *umărul obrazului*, *ficat* și *plămân* dovedesc paralelisme de sens interesante. Considerăm că nu este vorba de influență, ci de contacte – al căror nucleu apare în zona graiurilor aromânești vorbite în Albania, Macedonia și Bulgaria (cu prelungiri în zonele apropiate din Grecia) – care întăresc conservarea unor sensuri moștenite în aromână și împrumutate de albaneză din latină.

BIBLIOGRAFIE

- Brâncuș 1999 = Gr. Brâncuș, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, Bibliotheca Thracologica, XXX, București.
- Çabej 1976 = Eq. Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipës*, II, A–B, Tirana.
- Capidan 1922 = Th. Capidan, *Raporturile albano-romîne*, în „Dacoromania”, II, p. 444–554.
- Caragiu 1997 = Matilda Caragiu Marioțeanu, *Dicționar aromân, A–D*, București, Editura Enciclopedică.
- CDDE = I.-A. Candrea – Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (A – Putea)*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, Editura Paralela 45, 2006.
- Demiraj 1997 = Bardhyl Demiraj, *Albanische Etymologien*, Amsterdam – Atlanta, Rodopi.
- FS 1980 = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.
- Hasdeu EMR = B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, București, Editura Minerva, 1972–1976.
- Leotti 1937 = Angelo Leotti, *Dizionario albanese italiano*, Roma, Istituto per l’Europa Orientale.
- Meyer EWA = G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strasbourg, Trübner, 1891.
- Orel 1998 = Vladimir Orel, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden – Boston – Köln, Brill.
- Papahagi DDA² = T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, ed. anastatică, București, Editura Academiei Române, 2013.
- Puşcariu 1943 = Sextil Puşcariu, *Etimologii și notițe etimologice: alerga*, „Dacoromania”, X, II, p. 285–286.
- Vătășescu 2015 = Cătălina Vătășescu, *Elemente albaneze pe hărțile Atlasului lingvistic al dialectului aromân*, „Fonetica și dialectologie”, XXXIV, p. 254–259.

**THE LINGUISTIC ATLAS OF THE AROMANIAN DIALECT AS A GROUND
FOR A COMPARATIVE RESEARCH WITH THE ALBANIAN LANGUAGE**

ABSTRACT

Our paper is intended to emphasize some semantic correspondences between Aromanian and Albanian, as shown by the linguistic maps of the most recently published source, ALAR (= *Linguistic Atlas of the Aromanian Dialect*).

Such correspondences are, in our opinion, the result not of the influence of one of the two idioms upon the other, but of the contacts established between the speakers in a central linguistic area comprising Albania, Macedonia and Bulgaria (with extensions in Greece). The revival of a series of Latin inherited words in Aromanian, upon an Albanian pattern (most frequently – but not always – filled with loanwords from Latin), is a consequence of those contacts.

Institutul de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române